

Protestantse
Kerk

Kerk & Israël Onderweg

KATERN
InZicht

Dit katern bij het magazine *Kerk & Israël Onderweg* van de Protestantse Kerk is een handreiking voor kerkenraden of gespreksgroepen die zich in een onderwerp willen verdiepen. Daarvoor is het makkelijk uit het blad te halen en los te gebruiken.

'Een stuk van mijn leven'

De kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman is vooral bekend door zijn late werk, de 'Chassidische Legenden', twintig kleurige 'druksels' aan de hand van Martin Bubers 'Chassidische verhalen'. Werkman ontwierp en drukte het geheel in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog. Tot en met 1 november laat het Groninger Museum in een overzichtstentoonstelling het veelzijdige werk zien van deze Groningse kunstenaar, ter gelegenheid van zijn zeventigste sterfdag. Werkman werd op 10 april 1945 vermoord.

De tentoonstelling in Groningen maakt zichtbaar hoe het werk aan de 'Legenden' het hoogtepunt en helaas ook bijna het eindpunt van een lang kunstenaarsleven betekende. Want op 10 april 1945 werd Werkman in Bakkeveen gefusilleerd; op 15 april werd Groningen bevrijd. Vlak ervoor was er veel van wat hij gemaakt had verwoest.

Toen Werkman begon aan de ontwerpen en proefdrukken voor de 'Chassidische Legenden' was hij al achter in de vijftig. Geheel onbekend was hij niet, zeker niet in Groningen, waar hij

H.N. Werkman, 'Chassidische Legenden I, De kinderen in het bos', 1942, druksel, sjabloon

• Foto: Marten de Leeuw, Collectie Groninger Museum

als drukker en kunstenaar gewerkt had. Ook in Amsterdam had men met zijn werk kennis gemaakt. Willem Sandberg, conservator van het Stedelijk Museum in Amsterdam, had zijn werk gezien en weten te waarderen. Aan hem is het te danken dat er al in de eerste herfst na de oorlog een overzichtstentoonstelling van Werkmans 'druksels' te bezichtigen was. Voor deze expositie had men particulieren gevraagd het werk dat ze thuis van Werkman hadden aan te leveren – het bleek veel meer dan men zelfs maar had gehoopt. Hoeveel er door de Duitsers vernietigd was en hoeveel er behouden is gebleven, daarop is pas in de laatste jaren echt zicht gekomen. Het Groningse overzicht van dit jaar laat zien hoeveel werk er op dit terrein is gedaan.

Hendrik Nicolaas Werkman werd op 29 april 1882 als zoon van een veearts in Leens geboren. Zijn vader stierf toen hij tien was. Omdat hij op de HBS niet vooruit te branden is, haalt zijn moeder hem op zijn achttiende van school. Hij leert het drukkersvak bij een drukkerij in Sappemeer, begint een aantal jaren later een eigen drukkerij, trouwt en krijgt drie kinderen. Als zijn vrouw opeens sterft, hertrouwt hij al snel en krijgt uit dit nieuwe huwelijk een zoon. Dit huwelijk loopt korte tijd later op de klippen. Naast zijn beroep als drukker en uitgever begint Werkman zelf te schilderen. Hij wordt lid van de Groningse kunstenaarskring De Ploeg en werpt zich op als de vaste drukker, uitgever, maar ook ontwerper van alle drukwerk van deze

H.N. Werkman, 'Vrouweneiland 9', 1942, sjabloon en stempel op papier, 64 x 50 cm

• Foto: Marten de Leeuw, © Groninger Museum

H.N. Werkman, 'Metro', 1929, rol en rolkant op papier

• Foto: Marten de Leeuw, Collectie Groninger Museum

beweging. Daarnaast floreert zijn bedrijf lange tijd, ondanks het feit dat zijn hart meer bij de kunst dan bij de zaak ligt. Als hij begin jaren twintig toch failliet raakt, trekt hij zich terug met een klein deel van zijn gereedschap, een handpers, blokken hout, zetmateriaal en inkt. Hiermee gaat hij aan het werk en zo ontstaan zijn eerste druksels.

Elke streep, elke stip en elke vorm en kleur is aangebracht met gereedschap uit de drukkerij. Ook de zijanten van de rollers gebruikt hij voor de scherpe lijnen. 'Metro' maakt hij na een bezoek aan Parijs, gefascineerd als hij is door de nieuwe omgeving met haar nieuwe vormen en kleuren. De grote vierkante vlakken worden gevormd door een blok hout in te inkten en met zware of lichte druk onder de handpers te leggen. Al snel gaat hij werken met sjablonen, met een scherp mesje gesneden uit vellen papier. Zowel het positief van het uitgeknipte als het negatief van wat er na het uitsnijden overblijft gebruikt hij. Met een rol en kleurige inkten stelt hij zijn druksels samen.

Het thema 'Vrouweneiland' ontstaat in een periode van ongelukkig verlopende relaties. Werkman oriënteert zich in

H.N. Werkman, 'Chassidische Legenden I: De weg terug', 1942, druksel, sjabloon, rolkant, 51,1x32,9 cm • Foto: Marten de Leeuw, Collectie Groninger Museum

navolging van Gauguin op de mogelijkheid naar de Stille Zuidzee te verhuizen, al weet hij wel dat Gauguin ook daar niet gelukkig werd. Vanuit het verlangen naar een ongerept leven tussen mannen en vrouwen ontwerpt hij de serie 'Vrouweiland' met veel warm geel en rood, vrouwengestalten in witte sluiers en onbezorgde blauwe luchten. Mannen komen in deze serie niet voor, of de kijker moet de af en toe opdravende paarden herkennen als symbool van mannelijke seksualiteit. Ook vliegen er soms zwarte

vogels met scherpe snavels door het beeld – geheel zonder dreiging zijn ook deze fantasiebeelden niet. Werkman vindt ten slotte een nieuwe liefde en het nageslacht houdt aan zijn verlangen een aantal prachtige druksels over. Van een reis naar de Stille Zuidzee is het (gelukkig) nooit gekomen.

Aan het begin van de oorlog krijgt hij bezoek van de hervormde dominee August Henkels. Henkels heeft deze eerste ontmoeting beeldend beschreven.

Samen met scheikundige Ate Zuidhoff en Adri Buning, een erudiete lerares geschiedenis en aardrijkskunde, had hij De Blauwe Schuit opgericht. Ze wilden teksten uitgeven waarin de lezer impliciet bemoedigd werd vol te houden tijdens de Duitse bezetting. Begonnen werd met een gedicht van Martinus Nijhoff uit 1934. Voor de uitgave wordt Werkman benaderd. De kennismaking met Henkels groeit uit tot een voor beiden zeer gelukkige vriendschap. Omdat Henkels en Werkman goede schrijvers bleken, hebben we de beschikking over hun brieven, waarin je als lezer op de voet kunt volgen welke procedés Werkman voor zijn druksels gebruikt, maar ook hoe zijn creatief proces in het algemeen verloopt. Van Henkels krijgt hij voortdurende en openlijke waardering, wat niet betekent dat de dominee alles wat zijn vriend maakt maar zomaar bewondert. Met een ook kritische blik volgt hij wat Werkman tot stand brengt en weet hij meestal snel wat zijn voorkeur heeft. Werkman voelt zich door Henkels ten diepste begrepen.

In februari 1941 leent Henkels Werkman een bundel chassidische verhalen van de hand van Martin Buber. Werkman is direct gefascineerd en zo ontstaat eerst een serie van twee suites van tien proefdrukken waar Henkels teksten bij schrijft. Henkels, die inmiddels niet meer dichtbij Groningen, maar in het verderweg gelegen Heerenveen woont, ontvangt de proefdrukken per post en reageert meestal snel. Hij is opgetogen over het resultaat. Vaak moedigt hij de nu en dan trage Werkman aan door te zetten en een definitieve druk te maken. De proefdrukken worden verwerkt in de druksels. Men kan zich inschrijven voor de hele serie. De belangstelling is meteen enorm en uiteindelijk worden er twintig exemplaren van de twee suites gemaakt. Het werk eraan is ongelofelijk arbeidsintensief, zo schrijft Werkman. Elk blad vraagt vele nieuwe bewerkingen met nieuwe sjablonen, inrollen met inkt en bewerken met zetmateriaal. In de winter is de inkt vanwege de kou nauwelijks te

H.N. Werkman, 'Chassidische Legenden I: De gedwongen terugkeer', 1942, sjabloon en rol op papier, 51,1x33 cm
• Foto: Marten de Leeuw, Collectie Groninger Museum.

gebruiken. Meer dan één blad per dag krijgt Werkman sowieso niet voor elkaar. Hij moet er bovendien ongestoord aan kunnen werken. Het resultaat is de inmiddels beroemde serie 'Chassidische Legenden', met proefdruk en al in Groningen te zien.

Waardoor werd Werkman geraakt toen hij de 'Chassidische Legenden' begon te lezen? Uit brieven aan Henkels blijkt dat de verhalen direct beelden bij hem oproepen. Wanneer Henkels met het voorstel voor de Suite komt, heeft Werkman er al wakker van gelegen. Plannen voor druksels bij de Legenden had hij zelf inmiddels ook, vooral bij het verhaal van de oude mensen die sabbat vierden. 'Weet U welke invloed het lezen van de Baalschem op mij heeft, dat ik er nog onmaatschappelijker door word. Ik kan me niet anders uitdrukken, het maakt me deemoedig. Ik lees niet meer dan een verhaal per avond, dat is genoeg voor meditatie, want ik ben vaak alleen, doordat mijn vrouw lessen geeft', zo schrijft Werkman op 17 maart 1941 aan Henkels.

Werkman ervaart zijn vriendschap met Henkels en zijn werk voor De Blauwe Schuit als de beste periode van zijn leven. 'Nu het af is kan ik erop terugzien als een stuk van mijn leven als het ware', schrijft hij. Zijn creativiteit en werkkraft zijn nooit zo groot geweest als in deze – op zich zorgelijke – jaren. Hij is dan ook vol plannen voor na de oorlog. In hoeverre de bezetter ooit voor ogen heeft gestaan wat de betekenis was van de druksels en van het werk van De Blauwe Schuit, zal nooit helemaal duidelijk worden. Vermoedelijk hield men hem in het oog vanwege een contact met De Bezige Bij en niet vanwege het contact met Henkels. In ieder geval werd hij op 13 maart 1945 opgepakt, werden de drukkerij en zijn woonhuis leeggemaakt en stierf Werkman vlak voor het einde van de oorlog. Henkels, die ook gearresteerd was, werd vrijgelaten.

ANNE MARIJKE SPIJKERBOER

Bronnen: Werkman oeuvrecatalogus, www.werkmanarchieff.nl.

Hendrik Nicolaas Werkman, 'Brieven rond De Blauwe Schuit, 1940-1945' ed. Frans R.E. Blom, Willem van Koppen en Mieke van der Wal. Amsterdam 2008.

H.N. Werkman, '1892-1945. Leven en Werk', red. Anneke de Vries, Jikke van der Spek, Doeke Sijens, Mariëtta Jansen. Groningen 2015.

Colofon InZicht

UITGEVER

Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland
Joseph Haydnlaan 2a, 3533 AE Utrecht
Postbus 8504, 3503 RM Utrecht
telefoon (030) 880 18 80
e-mailadres kerkenisrael@protestantsekerk.nl
www.protestantsekerk.nl/kerkenisrael

REDACTIE

Reinier Gosker
Greetje van der Harst-de Leeuw
Beatrice L. Jongkind
Fred Meijnhardt
Rijk Roelofse
Kees Schakel
Anne Marijke Spijkerboer

Hoofdredacteur
Floor Barnhoorn

Eindredacteur
Anja de Zeeuw